

Slovenský roľník v 20. storočí*

Peter Slavkovský

Abstract

SLAVKOVSKÝ, Peter: The Slovak Peasant in the 20th Century.

In the 20th century, Slovak peasants underwent radical changes in their lifestyles, as they were forced to cope, during a historically short period, not only with the residues of feudalism in the Slovak countryside while seeking some perspectives for their life strategies, but also with the problems of modernisation, including in the European Union context at the end of the 20th century.

The cultural system of pre-industrial communities is characterised by high stability. This also applies to the Slovak countryside before the beginning of the 20th century. The environment of traditional agrarian social groups (peasant families, village communities) entailed regulating standards based on cultural models. The first half of the 20th century represented the end of this continual development of agrarian culture in Slovakia and of the way of life of traditional patriarchal peasant families.

The social and political changes after 1948 interrupted the development of the agrarian culture and the lifestyles of the rural population. The collectivisation of agriculture was perceived as a political and economic problem, without respecting the social, cultural and psychological context which could influence the thinking and acting of rural people. The failure to understand the idea of cooperatives and the ideologisation of the economic issues of the countryside had an impact on the formulation of the life strategies of individual generations. Slovak ethnography and museology found themselves in a difficult noetic situation, as they were ordered by the contemporary political elites to scientifically capture and interpret this socially highly structured process from the perspective of historical materialism.

The scientific interpretation of the period after 1989, so difficult for the Slovak countryside, showed that scientists also form a part of a social environment which conditions their perception and interpretation of social reality.

Keywords: Agriculture, Traditional agrarian culture, Collectivisation, Ethnography

Slovenskí roľníci prešli v 20. storočí radikálnymi zmenami v spôsobe života, keď sa v historicky krátkom období museli vyrovnáť pri hľadaní východísk pre svoje životné stratégie nielen s rezíduami feudalizmu na slovenskom vidieku, kolektivizáciou, ale museli zvládnuť i problémy modernizácie; na konci 20. storočia dokonca už v podmienkach Európskej únie. Etnografické aspekty tohto historického procesu sú predmetom odborného záujmu príspevku.

Kultúrne a sociálne kontexty v tradičnom „svete roľníka“

Práca na pôde je cieľavedomá činnosť, ktorá nie je človeku vrodená. Formuje sa priamo v pracovnom procese, je teda súčasťou ľudskej kultúry. Pre spoločenstvá ľudí, ktorí na území dnešného Slovenska žili, bolo poľnohospodárstvo od neolitickej revolúcie až do 50. rokov 20. storočia rozhodujúcou súčasťou výrobných síl, od ktorej sa odvíjala nielen ich materiálna kultúra, ale i ostatné stránky spôsobu života – kultúra sociálna i duchovná.

*Príspevok vznikol v rámci projektu VEGA č. 2/0096/14 *Kultúrne dedičstvo Slovenska: materiálna produkcia, sociálne súvislosti*.

Kultúrny systém predindustriálnych spoločností sa vyznačoval veľkou stabilitou. Platilo to i o slovenskom vidieku ešte začiatkom 20. storočia. V prostredí agrárnych sociálnych skupín (roľnícka rodina, spoločenstvo obce) existovala normatívnosť postavená na kultúrnych vzoroch. Tie platili v príslušnej kultúre ako požadovaný model životných aktivít jednotlivca, akýsi návod na konanie, ktoré bolo v príslušnom spoločenstve považované za normálne (socializácia, enkulturácia), a súčasne tvorili i kritérium jej hodnôt. Ľudia si v konkrétnych podmienkach spôsobu života vyberali takú činnosť, jej materiálne i sociálne predpoklady, ktoré boli schopní rozvíjať a ktoré zároveň v dostatočnej miere uspokojovali ich základné potreby a záujmy v rozsahu a spôsobom v podmienkach daného historicko-kultúrneho obdobia čo najoptimálnejšie.¹

Hodnoty spôsobu života petrifikované tradíciou, odovzdávané a kontrolované z generácie na generáciu tvorili v geografickom priestore základ kultúrnej rôznorodosti, akýsi protipól procesu, ktorý v súčasnosti nazývame kultúrnou globalizáciou. Spoločenské normy, ktoré určovali spôsob života skupín ľudí, boli často strnulé a dlhodobo nemenné, napriek premenlivosti života a rôznorodosti ľudských typov, ktoré sa im musia podriaďovať. Tu bude asi potrebné doplniť etnografické poznanie o psychologický rozmer, ktorý nám ponúka vysvetlenie: ak človek prijme hotovú formu aktivity, znižuje tým vlastnú neistotu, váhanie medzi alternatívnymi možnosťami. Prevzatie hotovej štruktúry zvonku uľahčuje vnútornú integráciu a dynamický poriadok sa mení na statický. Možno to plynie zo samej prirodzenosti ľudského rozumu, ktorá sa drží vychodených kolají, akoby sa bránil pred vlastným potencionálnym bohatstvom rôznorodých foriem.²

Veľký význam v tradičnom spôsobe života slovenského vidieka malo niečo, čo sa urobilo a prijalo prvýkrát, lebo potom, pokiaľ nebol iný silný dôvod, sa to robilo znova a znova. Tak vznikala tradícia – jeden zo základných fenoménov spôsobu života, kategória, ktorá mala pre medzigeneračnú transmisiu kultúrnych hodnôt i pri koncipovaní životných stratégií podstatný význam, lebo tradície existovali len ako uznané, osvojené a prijaté. V tradičnej spoločnosti sa človek viac orientoval na „dané“ ako na „možné“. Psychológovia už dávno označili za jednu z vonkajších prekážok ľudskej podnikavosti a kreativity kultúrno-historickú bariéru, ktorá sa prejavuje prijímaním negatívnych postojov k novým myšlienkam v celej kultúre.

Prvá polovica 20. storočia bola zavŕšením kontinuálneho vývinu tradičnej agrárnej kultúry Slovenska i spôsobu života patriarchálnej roľníckej rodiny. Ona bola nositeľkou tradícií a vytvárala kompaktnú spoločenskú i výrobnú-konzumnú jednotku. Spôsob jej života smeroval predovšetkým k uchovaniu a rozvíjaniu hospodárstva. Tento sociálno-hospodársky mechanizmus mohol fungovať len vtedy, ak dokázal na súdobej úrovni agrárnej kultúry dostatočne saturať základné životné potreby daného spoločenstva. Na plnenie takýchto sociálno-ekonomických predpokladov bola uspôsobená i organizácia rodinného života. V nej vyprofilované úlohy a postavenie jednotlivých členov sa v podstate brali ako normy, ktoré sa vstúpili už pri výchove detí. To sa prejavilo i v medzigeneračnom odovzdaní kultúrnych hodnôt a z nich ca stotožnenia sa jednotlivca s týmito normami a obetovania vlastnej predstavy o spôsobe a štýle

1 Pozri PRANDA, Adam. Formovanie nového systému hodnotových orientácií na súčasnej slovenskej dedine. In *Slovenský národopis*, 1978, roč. 26, s. 235-249.

2 Pozri KEPIŇSKI, Antoni. My a oni – naši a cudzí. In *Slovo*, 1999, roč. 1, č. 4, s. 13.

života? V daných historických a sociálno-hospodárskych podmienkach však bola tradičná roľnícka kultúra na prežitie obyvateľov slovenského vidieka reálnym využitím človeka, dobytka, pôdy i poľnohospodárskeho náradia a tvorila harmonické spojenie práce, spotreby a skúseností.

Slovensko bolo na prelome 19. a 20. storočia ešte stále vidieckou krajinou. Poľnohospodárstvo spolu s lesnou prvovýrobou boli, hlavne v jeho horských a podhorských oblastiach, hlavnými zdrojmi obživy obyvateľstva; pričom agrárna kultúra vtedajšieho vidieka bola na veľmi nízkej úrovni. Zaostalosť poľnohospodárstva nepostihla v období feudalizmu len roľníkov, ale aj feudálne veľkostatky. Tento stav sa nepodarilo zvrátiť ani tereziánskym reformám. Ich neúspech iba potvrdil dovedy existujúce feudálne vzťahy v Uhorsku.

Možno povedať, že od vzniku trvalých sídel a sociálne diferencovanej spoločnosti, ktorú predstavoval v minulosti feudálny štát, bola pôda až do polovice 20. storočia vnútornou osou dejín vidieckej spoločnosti. Vlastnícky vzťah k nej formovala úroveň prehlbujúcich sa sociálnych rozdielov. Pôda sa stávala nielen materiálnou, ale i spoločenskou a kultúrnou hodnotou.

Vysoké hodnotenie vlastníctva pôdy sa na slovenskom vidieku ešte viac upevnilo v období medzivojnovnej Československej republiky. Vyplyvalo to zo základného spôsobu života a práce ľudí na dedine a tiež z celkovej svetonázorovej orientácie roľníckeho obyvateľstva. Daný systém hodnôt upevňovala aj vtedy platná verejná mienka i celý hospodársko-spoločenský poriadok. Vlastnenie pôdy bolo na dedine reálnou materiálnou i spoločenskou potrebou, pretože pôda bezprostredne súvisela so základným zamestnaním dedinského človeka a zodpovedala záujmom a potrebám jeho sebarealizácie.

Akú silu mala tradícia vysokého hodnotenia pôdy na slovenskom vidieku bolo možné najlepšie vidieť neskôr, v prvej etape socialistickej kolektivizácie slovenského poľnohospodárstva. Bolo to obdobie, keď sa v krátkom historickom čase museli vo vedomí dedinského človeka prehodnotiť postoje formované celé stáročia a nahradiť ich novou hierarchiou hodnôt zodpovedajúcou nielen novým výrobným podmienkam v poľnohospodárstve, ale aj celému spôsobu života slovenského vidieka.

Tento proces prebiehal územne i generačne diferencovane. Je zaujímavé, že na stratu pôdy najcitlivejšie reagovali v horských a podhorských oblastiach Slovenska, kde je pôda menej kvalitná. Podstatné však bolo, že ešte v 60. rokoch tu považovali prácu v priemysle za vedľajší príjem a hlavný zdroj svojej obživy videli v pôde. Potvrďuje to aj fakt, že veľká časť finančných príjmov získaných v mimorolníckych zamestnaniach bola investovaná do vlastnenej pôdy (nákup umelých hnojív, poľnohospodárskeho náradia a pod.). V poľnohospodársky produktívnejších oblastiach Slovenska, kde fungovali prosperujúce poľnohospodárske družstvá a štátne majetky už v 60. rokoch, strácala pôda svoje výsadné postavenie v hodnotových orientáciách vidieckeho obyvateľstva oveľa skôr.

Možno sa stotožniť s názorom sociológov, že to, čo tvorí dedinu, nie je len množstvo ľudí, ale predovšetkým organizácia ich kolektívnej existencie podmienená spôsobom života. A práve v nej mala pôda a majetkovoprávny vzťah k nej dominantné postavenie. Problém vlastníctva ako súčasť systému výrobných vzťahov je predmetom štúdia mnohých spoločenskovedných

disciplín. V prípade vlastníctva pôdy ide aj o problém etnografický, lebo to podmienilo nielen vývoj samotnej agrárnej kultúry na konkrétnych stupňoch jej technologického vývinu, ale malo aj priamy vplyv na konanie ľudí a na vzťahy v dedinskom spoločenstve.

Všetky obdobia spoločenského vývinu stavali pred ľudí nové ideály hodnôt, ktoré sa potom usilovali naplniť. Tento dynamický proces kultúry spočíva v tom, že kultúrne hodnoty sa prispôbujú potrebám spoločnosti, v ktorej vznikajú a ktorú súčasne aj spoluvytvárajú. Je preto poslaním etnografie zachytiť toto kultúrne kontinuum v jeho prírodných, historických, hospodársko-sociálnych i etnických aspektoch.

Ako sme už konštatovali, vzťah k pôde sa overoval jednotlivými generáciami v procese každodenného života. V podstate nešlo len o uspokojovanie základných životných potrieb jednotlivca a rodiny, ale aj o určenie ich postavenia v spoločenskej stratifikácii obce. Takéto hodnotenie pôdy na slovenskom vidieku podmieňovali dva základné faktory: úrodnosť pôdy, ktorú človek po stáročia využíval na primeranej agrárno-kultúrnej úrovni, a nedostatok iných, mimorolníckych zamestnaní. Poľnohospodárska pôda roztrieštená do dvanásť miliónov parciel, nízka úroveň agrárnej kultúry, ale i horšie produkčné podmienky spôsobili, že roľníci na Slovensku nemohli vytvoriť takú situáciu vo svojom hospodárení, akú v tom čase vytvoril napríklad stredný roľnícky stav v Čechách.

Ako upozorňujú vo svojej publikácii Miroslav Lapka a Miloslav Gottlieb, diametrálne odlišná bola situácia v Čechách aj z historického hľadiska. Vzťah k pôde, k vlastnej zemi, k jej prírode a krajine je spoločným znakom celej európskej roľníckej civilizácie. Tento vzťah sa v českej spoločnosti precitňoval ešte o niečo silnejšie. Vzťah k pôde, zemi a krajine tak nahrádzal vzťah k vlastnej politickej samostatnosti, ktorá sa uskutočnila až vznikom Československej republiky koncom roka 1918. Pozemková reforma v roku 1920 vygenerovala v Čechách silný stredný roľnícky stav. Bola to sociálna skupina, ktorá početne narástla a politicky dozrela a ktorá bola schopná zaistiť v Čechách pokračovanie vývoja európskej rurálnej komunity, ovplyvňovať vývoj krajiny i ľudí v nej.

Historické predpoklady vlastníctva pôdy na Slovensku predurčili spôsob jej užívania ešte aj v prvej polovici 20. storočia. Do roku 1918 existujúci dominikál a rustikál, čiže pôda obhospodávaná pozemkovou aristokraciou a pôda obhospodávaná dedinským obyvateľstvom, vytvárali rôzne východiskové pozície aj pre hospodárenie na nej. Táto skutočnosť sa preto prejavila nielen v sociálnej stratifikácii vidieka, ale aj v možnostiach a úrovni jeho agrárnej kultúry.

Podmienky hospodárskeho vývinu horských a podhorských oblastí Slovenska v období nástupu kapitalistických výrobných vzťahov boli už na začiatku ovplyvnené zložitým zbavovaním sa feudálnych prežitkov vo výrobných vzťahoch vtedajšieho poľnohospodárstva. Malé výmery obhospodarovanej pôdy, zaostalé, tradičné výrobné prostriedky, konkurencia veľkostatkov, nedostatok finančných prostriedkov a nerozvinutý vnútorný trh znamenali pauperizáciu slovenských roľníkov, vytvorenie masy bezzemkov, želiarov, bírešov a sezónnu i trvalú migráciu za prácou.

Trochu iná bola situácia v poľnohospodársky produkčnejších častiach Slovenska, kde trend agrárnej kultúry určovali veľkostatky, teda hospodárstva nad sto katastrálnych jutár obhospodarovanej pôdy. Od polovice 19. storočia sa na nich postupne nahrádzala práca poddaných zamestnaneckým vzťahom poľnohospodárskeho robotníka (bíreš, sluha, sezónny poľnohospodársky robotník).

Veľkostatky sa svojou produkciou orientovali na potreby vznikajúceho priemyslu. Produkovali predovšetkým obilie a technické plodiny. Extenzívny chov hospodárskych zvierat, charakteristický pre podhorské a horské oblasti Slovenska, nahrádzali intenzívnym maštalným chovom. Stávali sa i prvými užívateľmi modernej poľnohospodárskej techniky fabrickej proveniencie. Boli v tomto zmysle „kultúrnym vzorom“, ktorý sa pomaly, v rámci finančných možností, presadzoval i na menších roľníckych hospodárstvach. Pozemková reforma v roku 1920 čiastočne oslabil majetkové pozície veľkostatkárskych vrstiev na Slovensku. Ich systém hospodárenia bol zlikvidovaný až v období rokov 1945 – 1948.

Z hľadiska agrárnej kultúry Slovenska a jej zefektívnenia bolo však dôležité prejsť od úhorového trojpoľného systému hospodárenia k striedavému, zaviesť do osevných postupov krmoviny a technické plodiny a prejsť na intenzívny maštalný chov hospodárskych zvierat. Tieto podmienky, ktoré boli koncom 18. a v 19. storočí spolu s permanentným procesom technického zlepšovania poľnohospodárskej techniky a šírením vedeckých poznatkov pre západnú Európu charakteristické, nedokázalo vtedajšie poľnohospodárstvo na celom území Slovenska splniť. Táto situácia bola i „štartovacou pozíciou“ slovenského poľnohospodárstva pre 20. storočie.

Nevyhnutným predpokladom zavádzania kapitalistických foriem hospodárenia v Európe bolo oddeľovanie bezprostredných výrobcov od pôdy a jej koncentrácia v rukách veľkostatkárov. Rast námezdnych pracovných síl sa stal v tom čase jedným z hlavných ukazovateľov nových výrobných vzťahov. Dovtedajšie feudálne naturálne hospodárstvo sa postupne nahrádzalo tovarovo-peňažnými vzťahmi. Ich zavádzanie i na Slovensku urýchlňovala priemyselná revolúcia, ktorá zvyšovala dopyt po agrárnych produktoch v Európe. Je zaujímavé, že v 60. rokoch 19. storočia si Uhorsko agrárnym exportom vydobylo predikát obilnice Európy. Ďalším, pre Slovensko podstatným znakom rozvíjajúceho sa kapitalizmu v Uhorsku bola likvidácia feudálnej homogénosti výrobných pomerov jednotlivých oblastí krajiny a úrovne agrárnej kultúry medzi roľníckymi hospodárstvami a väčšinou veľkostatkov. Rozdiel medzi jednotlivými oblasťami vzrástol do takej miery, že z pohľadu poľnohospodárstva je v tomto období ťažko charakterizovať Slovensko ako jeden sociálno-ekonomický celok.

Lokálne spoločenstvo, rodina roľníka, princíp súkromného vlastníctva a del'ba práce vyplývajúca z tradičnej organizácie práce roľníka a jeho rodiny, dovtedy charakteristická pre väčšinu roľníckych rodín (hospodárstiev), vymedzovali pre jednotlivca i sociálnu skupinu priestor ich spoločenskej slobody i sociálneho rozvoja. O tom, že priestor spoločenskej slobody a možností sociálneho rozvoja bol niekedy veľmi úzky, svedčí i po rodine roľníka druhá v lokálnom spoločenstve typická inštitúcia – inštitút susedstva. „*Vzájomná pomoc sa pokladá za akúsi pôžičku,*

*ktorá sa musí vrátiť pri najbližšej príležitosti. Pravé susedstvo je možné len medzi rovnocennými roľníkmi. Prílišné rozdiely majetkové rušia súdržnosť, a tým odcudzujú susedov. Najviac sú odkázaní na vzájomnú pomoc malí a strední roľníci, ktorí nemajú nadostač paholkov a pracovných síl a kedykoľvek si musia vzájomne vypomáhať pri práci požičiavaním náradia a pod. Chudobný a domkár, maloroľník i stredný hospodár sú priamo prírodou prinútení k vzájomnosti.*³

V tradičnej roľníckej rodine ako základnej sociálnej bunke života na vidieku pôsobil celý komplex síl, ktoré vzájomne spájali všetkých jej členov. Tieto sily, označované ako rodinné väzby, vyrástli nielen z emocionálnych, ale predovšetkým z racionálnych základov. Roľnícka rodina tvorila kompaktnú spoločenskú a výrobo-konzumnú jednotku orientovanú na uchovanie a rozvoj hospodárstva. Každý člen rodiny mal vymedzenú prácu, ktorá zodpovedala veku, pohlaviu a osobným možnostiam jednotlivcov. Hospodárstvo rodiny bolo spoločným menovateľom, ktorý spájal úsilie všetkých jej členov. Pochopiť fungovanie každodenného života roľníckej rodiny nemožno bez poznania statusov a rolí jej jednotlivých členov. Z nich sa odvíjali aj tzv. mužské a ženské práce, ktoré sa vymedzovali nielen fyzicky, ale aj spoločensky.

Prioritné postavenie muža v roľníckej rodine sa prejavilo najmä pri riadení a reprezentovaní rodiny. On, gazda a vlastník, rozhodoval o všetkých dôležitých činnostiach v rodine, hospodárstve, ale i o vzťahoch rodiny k širšiemu dedinskému spoločenstvu. A to aj napriek tomu, že žena mohla mať pre to lepšie osobnostné i organizačné predpoklady. Táto skutočnosť bola nielen zakódovaná v obyčajovom práve dedinskej pospolitosti, ale aj v platných zákonných nariadeniach súdobého spoločenského zriadenia.

Postavenie ženy v tradičnej patriarchálnej rodine limitovali predovšetkým výrobo-hospodárska činnosť a fyzické danosti ženského organizmu. Je známe, že ženský organizmus ťažšie znáša nárazovú fyzickú prácu, ale je celkom dobre prispôsobený vytrvalej záťaži. Hranica del'by hospodárskej činnosti medzi mužom a ženou bola v zásade stanovená v tomto zmysle. Napriek tomu bola žena častejšie ako muž nútená prekračovať svoju „hranicu“, a to väčšinou bez ocenenia.

Ťažiskom ženskej práce bola domácnosť a výchova detí. Existovala tu však vnútorná diferenciacia vyplývajúca z rozdielnych postavení gazdinej, dcéry a nevesty v organizácii rodinného života. Na poli robili ženy práce, ktoré sa pokladali za ľahšie. Muž pracoval pluhom, žena motykou, muž kosou, žena srpom alebo kosákom. Je však zaujímavé, že ťažké bremená nosili na chrbte ženy (vynášanie hnoja, nosenie dreva, detí, tovaru na trh a pod.). Práce v domácnosti sa pokladali pre mužov všeobecne za nedôstojné a vykonávali ich len vtedy, keď boli mimo domova.

3 Pozri ŠTEFÁNEK, Anton. *Základy sociografie na Slovensku*. Bratislava : SAVU, 1944, s. 59-98; PRANDA 1978, s. 235-249; SLAVKOVSKÝ, Peter. *Agrárna kultúra Slovenska*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2002; RYCHLÍK, Jan. Pozemková reforma na Slovensku v rokoch 1946 - 1950. In *Historický časopis*, 1993, roč. 41, č. 4, s. 394-413; LAPKA, Miroslav - GOTTLIEB, Miloslav. *Roľník a krajina. Kapitoly ze života soukromných roľníků*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 2000, s. 37, 47; HAPÁK, Pavel - MÉSÁROŠ, Július. *Hospodársky vývin Slovenska v období nástupu kapitalizmu 1850 - 1867*. In *Dejiny Slovenska 3*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 1992, s. 111-207; HOLEC, Roman. *Polnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 1991, s. 39-44.

Pri výbere nevesty rodina potencionálneho ženícha pozerala na ženu „viac z hľadiska užitočnosti ako z hľadiska krásy. Jednanie sa o veno, zaznávanie telesnej krásy nevesty, ale cenenie jej telesnej sily, pracovnej afinity k roľníckej činnosti neslobodno posudzovať ako príznak sedliackeho materializmu, ale reálneho nesentimentálneho zmyšľania roľníkovho.“⁴ Slovenský národohospodár Rudolf Briška videl v roku 1937 význam ženy v roľníckej rodine ešte konkrétnejšie: „Najrozhodujúcejším faktorom úspechu malého zemedelca je často manželka. Je jeho pravou rukou, vedie domácnosť, pracuje na poli i doma.“⁵

Nerovnoprávne postavenie dedinskej ženy v roľníckej rodine vyplývalo nielen z konkrétnych sociálno-hospodárskych podmienok, ale aj z dlhej tradície a našlo svoj odraz v pracovnom, dedičskom i celom sociálnom systéme jej existencie. Bolo hlboko zafixované vo vedomí celej dedinskej pospolitosti. Vyprofilované roly a statusy jednotlivých členov rodiny sa v podstate brali ako axiómy, ktoré sa rešpektovali už pri výchove detí.

Jedným z predpokladom úspešnej existencie roľníckej malovýroby v 30. rokoch 20. storočia bola práca detí. Podľa R. Brišku mohli malí roľníci vyžiť len „za predpokladu, že pracujú za dvoch robotníkov a spotrebujú za jedného. Ich situácia oproti robotníkovi zemedelskému je lepšia v ohľade bývania a potravy, ale nie v prípade práce alebo hotových príjmov. Musia pracovať vonku od rána do pozdnej noci, za každých okolností a skoro vždy namáhavé. Väčšinou úspešnými sú malí zemedelci len preto, že majú vlastnú prácu a prácu rodiny zdarma a môžu mnoho vnútenej práce vyčerpať hlavne z detí.“

Početné roľnícke rodiny, ktoré hospodárili na malých výmerách pôdy, nemali prostriedky na nákup potrebnej, na trhu často aj dostupnej poľnohospodárskej techniky. To sa prejavovalo v potrebe nadmerného množstva živej práce a v jej nízkej produktivite. Podľa dobového agrárneho teoretika Vladislava Brdlíka malí roľníci vynakladali na hektár pestovanej plodiny takmer dvakrát viac práce ako na veľkostatkoch, ale výrobné výsledky boli u nich polovičné. Príčiny tohto faktu vidí v nedostatočných investíciách do pôdy, v nekvalitnom osive a v rozdrobenosti pôdneho fondu. Pri existencii veľmi nízkeho stupňa agrárnej kultúry bola rozhodujúcou výrobnou silou živá energia hospodárskych zvierat a ľudí. „Energetickým zdrojom poľnohospodárstva roku 1930 bola hlavne živá pracovná sila, ktorá na Slovensku reprezentovala tristotisíc a mechanická iba šesťdesiatštyri tisíc konských síl.“⁶

Možno ešte plastickejší obraz o živote súdobej roľníckej rodiny poskytnú romány slovenských realistických spisovateľov (Božena Slančíková-Timrava, Július Bodnár, Ivan Hálek, Fraňo Král, Zuzka Zguriška, Peter Jilemnický) tohto obdobia, ktorých literárna interpretácia má skoro etnografickú hodnotu.

„Tento sociálno-ekonomický a výrobný systém sa prejavoval vo zvláštnych vzťahoch nielen v rodine roľníka, ale aj v širšom dedinskom spoločenstve. Ich príčinu treba hľadať v zaostalosti malovýroby, ktorá sa prejavovala v nízkej akumuláčnej schopnosti maloroľníka, ale aj v nedostatočnej osobnej spotrebe ako dôsledku bezprostrednej spojitosti hospodárstva a domácnosti; v osobitných

4 ŠTEFÁNEK 1944, s. 59-98.

5 BRIŠKA, Rudolf. *Problémy reagrarizácie*. Bratislava : Roľnícka osveta, 1937, s. 139.

6 Tamže, s. 137.

prejavoch vzťahov v rodine, ktoré sa realizovali v špecifickej del'be práce, vo vzťahoch medzi manželmi, vlastníkmi a dedičmi a medzi dedičmi a súrodencami; v symbióze výrobnjej funkcie podniku s domácnosťou, ktorá sa prejavovala v prepojenosti práce poľnohospodárskeho podniku s domácnosťou i vo zvláštnom usporiadaní životného prostredia; v osobitostiach životných podmienok vplývajúcich na proces myslenia roľníckeho ľudu.“⁷

V prvých desaťročiach 20. storočia, teda v období vrcholu kontinuálneho vývinu tradičnej ľudovej kultúry, prežíval na Slovensku, hlavne v roľníckom prostredí, typ tzv. patriarchálnej rodiny, ktorý bol vymedzený otcovskou právomocou. Základ spolužitia takejto rodiny tvoril nedielný majetok celej rodiny. Otec bol jeho správcou a zodpovedal zaň budúcim generáciám. Otcove prioritné postavenie súviselo s jeho úlohou zabezpečiť živobytie pre rodinu, s organizovaním hospodárskych prác, ale aj s dohľadom nad spotrebou členov rodiny. Od svojich členov vyžadoval osobitnú disciplínu a vyhranené morálne správanie, ktoré boli markantné najmä v spôsoboch ich spolunažívania. Status jednotlivých členov rodiny bol podobný ako ich status v dedinskom spoločenstve – zohľadňovali sa v ňom kritériá pohlavia, veku, ale aj podiel na zveľadovaní spoločného majetku rodiny.⁸

Historický vývin roľníckej rodiny na Slovensku podmienil i špecifický vzťah predkov a potomkov k majetku rodiny. Zatiaľ čo v západných oblastiach Rakúsko-Uhorska sa už od 16. storočia uplatňovalo v dedičskom práve prvorodenectvo syna a vyplácanie ostatných detí, v Uhorsku existoval úzus reálnej a rovnej del'by len medzi synov, ktorý napriek zákonom z rokov 1840 a 1848, ktoré zrovnoprávňovali v dedičskom konaní i dcéry, pôsobil na Slovensku až do roku 1947. Vtedy bola del'ba roľníckej pozostalosti zákonne obmedzená stanovením najnižšej deliteľnej výmery. Samozrejme, pri malých výmeroch poľnohospodárskej pôdy existoval problém rentabilnosti hospodárenia na nehnuteľnom majetku roľníckej rodiny i predtým. Jedným zo spôsobov jeho riešenia bolo oddialenie del'by majetku v generácii bratov, t. j. v existencii tzv. bratskej rodiny, ktorá hospodárila spoločne. V ďalšej generácii sa však obyčajne už del'ba majetku uskutočnila.⁹

Veľmi dôležitým sociálnym fenoménom spôsobu života a dejín slovenského vidieka v minulosti bolo sezónne a trvalé vystahovalectvo. Najstaršie historické doklady o tejto pracovnej migrácii pochádzajú zo 17. storočia. Ich príčiny treba hľadať v zlých hospodársko-sociálnych pomeroch, v ktorých žilo obyvateľstvo horských a podhorských oblastí Slovenska v období feudalizmu, ale ešte i v druhej polovici 19. a prvej polovici 20. storočia. Nízka rentabilita poľnohospodárskej prvovýroby spôsobená zlými pôdno-klimatickými podmienkami, ale predovšetkým malé, rozdrobené hospodárstva nemohli uživiť početné rodiny, ktoré tak boli prinútené hľadať si živobytie mimo rodnej obce. Extenzívne poľnohospodárstvo, vzrastajúca populácia a nedostatok iných, mimorolníckych zamestnaní si vyžadovali neustále zvyšovanie osevných plôch. Nová pôda sa získavala na úkor lúk a pasienkov. Oravský župan v jednom zo svojich hlásení v roku

7 BAUCH, Vlastislav. *Dve etapy života slovenskej dediny*. Bratislava : VEDA, 1984, s. 42; BOTÍKOVÁ, Marta (ed.) *Tradičie roľníckej rodiny*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 1997.

8 ŠVECOVÁ, Soňa. Rodina a dedina. In BOTÍKOVÁ, Marta (ed.) *Tradičie roľníckej rodiny*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 1997, s. 50-60.

9 Tamže, s. 94-108.

1921 píše: „Rozkúskovanosť zemí ide tak ďaleko, že 5 – 6 jutrový majetok je rozparcelovaný na tridsať i viac zemičiek. Pasienky sú bez opatery, dobrá tráva hynie a ustupuje bezcenným druhom rastlín. Pohľad na veľkú časť týchto pasienkov je nesmierne smutný. Tu potom nemôže byť interes o pokrok, lebo ho nemožno zavádzať na drobných zemičkách. Roľníka treba častejšie zaviesť do západných krajov našej republiky, na Moravu a do Čiech, aby na vlastné oči videl, ako sa tam gazduje, a autopsiou dostal chuť k pokroku a k lepšiemu hospodáreniu.“¹⁰

Sociálny systém vidieckej komunity na Slovensku bol ešte i na začiatku 20. storočia prevažne súhrnom roľníckych rodín (hospodárstiev), medzi ktorými prebiehali rôzne ekonomické výmeny, ktoré boli kombináciou trhového a komunitného modelu. Napriek ťažkej práci roľníka a jeho závislosti na pôde prinášali tieto výmeny spolu s príbuzenskými vzťahmi a inštitúciou susedstva zvláštnu atmosféru do medziludských vzťahov a spôsobu života, ktorá je charakteristická pre roľnícke civilizácie všeobecne. Veľmi dobre ju vystihol americký publicista Gregg Easterbrook: „Jedným z najvýraznejších kultúrnych rozdielov medzi roľníkmi a ľuďmi z mesta je, že roľníci žijú v prostredí, kde všetci robia v podstate rovnakú prácu. Všetci sú buď roľníci alebo zaistujú služby, ktoré roľníci potrebujú. Aby mohli byť skutočnými kapitalistami, museli by svojich susedov považovať za úhlavných nepriateľov. A tak si to vynahrádzajú tým, že považujú poľnohospodárstvo – t. j. obrábanie pôdy, nie predaj konečných výrobkov – za svoje poslanie. Toto myslenie odráža dobrosrdečnosť a vedomie spoločného cieľa, ktoré tak obdivujeme na vidieckom živote. Spoločné prežívanie každodenných radostí i starostí kolektívneho úsilia patrí k najpôsobivejším aspektom vidieckeho života. Obhajcovia poľnohospodárstva často tvrdia, že kolektívna súdržnosť vidieka by sa mala za každú cenu zachovať. Vidiecky život tvorí duchovný príklad, ktorého hodnota je väčšia ako akékoľvek ekonomické meradlo.“¹¹

Deľba práce a princíp súkromného vlastníctva postupne stále viac vymedzovali pre jednotlivca, sociálnu skupinu, ale i pre celé sociálne triedy ľudí určité druhy činnosti, ktoré ich následne formovali do menších alebo väčších sociálnych skupín a určili priestor ich spoločenskej slobody, ale i kultúrneho (civilizačného) rozvoja. Náš súčasník, ktorý disponuje väčšími možnosťami žiť svoj vlastný život so stále zmenšujúcim sa tlakom sociálnych skupín, len ťažko vie pochopiť mieru závislosti jednotlivca v tradičnej patriarchálnej roľníckej rodine. Aj keď vlastne i to je relatívne, lebo sloboda nášho súčasníka vlastne často neznamená nezávislosť, ale len možnosť voľby medzi rôznymi inými formami závislosti, ktoré podmieňujú konkrétne sociálne a kultúrne možnosti jeho života.

Zatiaľ čo vedné disciplíny skúmajúce v minulosti vidiecke spoločenstvá na Slovensku sa vo svojej poznávacej činnosti sústredili hlavne na prírodné, historické, regionálno-etnické, ekonomicko-sociálne a technologické súvislosti vývinu agrárnej kultúry Slovenska, priama politická kauzalita tohto procesu ostávala, často z pochopiteľných dôvodov, na periférii ich záujmu. Aj keď je evidentné, že so stupňom civilizačného vývinu stúpa i vplyv politických rozhodnutí na vývin poľnohospodárstva. Táto tendencia dosiahla svoj vrchol práve v druhej polovici 20. storočia.

10 HROMÁDKA, Jan. *Zemepis Oravy*. Bratislava : Štátne nakladateľstvo Knižnica našej školy, 1934, s. 130.

11 EASTERBROOK, Gregg. Americké земедельství dnes. In *Spektrum*, 1986, roč. 54, s. 2-10.

Prvá diskontinuita

Významnou, politicky vyvolanou diskontinuitou v živote roľníckych spoločností na Slovensku bolo združštevňovanie ich poľnohospodárstva. Vyvolali ju spoločenské a politické zmeny po roku 1948 v bývalom Československu.

Ak však chápeme princíp poľnohospodárskeho družstevníctva v intenciách názorov priekopníka tejto myšlienky na Slovensku Samuel Jurkoviča (1796 – 1873) z polovice 19. storočia, t. j. ako spôsob zvyšovania efektívnosti poľnohospodárskej výroby a zlepšovania životných podmienok vidieckeho obyvateľstva, tak obdobie rokov 1948 – 1960 bolo popretím tejto myšlienky. Tento zakladateľ prvého družstva v strednej Európe – Gazdovského spolku (1844 – 1851) dokázal aj za krátky časť jeho existencie životaschopnosť družstevnej myšlienky. Plány mu však prerušila potlačená revolúcia v roku 1848 a následná emigrácia do Čiech, kde sa potom v Prahe podieľal na činnosti vlastivedných organizácií – Slovenská lipa a Slovenská beseda.

Socialistická kolektivizácia poľnohospodárstva, tak ako ju vtedajšie politické elity nazvali a presadzovali, bola realizovaná predovšetkým ako problém politický. Nerešpektovali sa otázky sociálne, psychologické, ba dokonca ani technologické. To boli dôvody, pre ktoré bolo družstevné poľnohospodárstvo na slovenskom vidieku väčšinou chápané ako prejav politickej agresivity, ktorá v tradičnom dedinskom spoločenstve rozbíjala uznávané modely spôsobu života včítane životných stratégií rodín i jednotlivcov. Existuje o tom veľa historických a etnografických dokumentov i priamych spomienkových rozprávání. Historik Ľubomír Lipták toto obdobie vývinu slovenskej spoločnosti charakterizoval ako klasickú ukážku sovietskeho politického modelu, v ktorom reálne existujúca dynamika moderných zmien bola deformovaná do predstavy o možnosti ľubovoľnej akcelerácie. Tým sa poprela jedna z elementárnych skúseností ľudských dejín, že politické zmeny sa dajú uskutočniť za dni, ekonomické za roky, ale sociálne iba za desaťročia v rozmeroch niekoľkých generácií.¹²

Spoločenským dôsledkom boli na jednej strane slabé ekonomické výsledky družstiev, a na druhej strane – čo bolo z hľadiska celkovej stratégie poľnohospodárskej politiky ešte horšie – stratilo slovenské poľnohospodárstvo v tom čase skoro celú jednu prirodzenú generáciu poľnohospodárov, lebo neatraktívnosť práce v poľnohospodárstve viedla rodičov i deti k snahe uplatniť sa v mimoroľníckych zamestnaniach. Často sa narušilo aj dovtedajšie spolužitie dedinského spoločenstva, ktoré sa rozdelilo na družstevníkov a gazdov, z ktorých vtedajšie politické elity urobili nielen „kulakov“ a zatažili ich patričnými kontingentami, ale neraz robili ich rodinným príslušníkom i kádrové prekážky v neroľníckych zamestnaniach. To všetko prinášalo problémy v susedských i rodinných vzťahoch. Nepochopenie družstevnej myšlienky a ideologizácia hospodárskych otázok vidieka priniesli svoje dôsledky i pri formovaní životných stratégií tu žijúcich jednotlivcov.

12 LIPTÁK, Ľubomír. *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava : Kaligram, 1999, s. 276. Pozri aj KRŠEK, Jozef. *Roľníci v dobe socializmu. Takto sme žili*. Bratislava : MB-Polygraf, 2010; NOVÁKOVÁ, Katarína. *Vinohradníctvo a vinohradníci v procesoch transformácií*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2009; LAPKA – GOTTLIEB 2000.

Zásadnou zmenou prešlo slovenské poľnohospodárstvo a s ním spojený spôsob života na vidieku v polovici 70. a v 80. rokoch 20. storočia, keď po zbavení sa sovietskych vzorov nastúpil československý agrokomplex celkom pozitívny trend, postavený na koncentrácii výroby, kapitálu, využívaní nových technológií a dobrej kvalifikačnej úrovni pracovníkov v poľnohospodárskej prvovýrobe. Spôsob života tu dostal v tom čase dva významné znaky modernizácie – oslabenie zdedených, rodových, od individua značne nezávislých väzieb a ich nahradenie takými, kde je kľúčovým znakom vlastná voľba. Táto rozšírená možnosť voľby sa prejavila pri zmene zamestnania, ale i možnosťou zakladať spolky a záujmové združenia. Na to nadväzuje ďalší znak modernizácie – váha a význam racionálneho konania. Pri stále významnej tradičnej skúsenosti nadobúda nový význam vedecká organizácia výroby, vzdelanie, tvorba a sprostredkovanie informácií.¹³ Teda to, čo tradičná agrárna kultúra a „múdrosť otcov“ už nemohla v plnej miere najmladšej generácii obyvateľov vidieka spojenej s poľnohospodárstvom poskytnúť. To sú fakty, ktoré ešte i dnes ovplyvňujú hodnotový svet mnohých obyvateľov slovenského vidieka. Paradoxne i tam, kde družstvá prežili a prosperujú, ale často i tam, kde ekonomicky upadli a ostala po nich len nostalgia za sociálnymi istotami poskytovanými v minulosti.

Slovenský vidiek absolvoval v 70. a v 80. rokoch 20. storočia najpodstatnejšiu časť svojej modernizácie. Industrializácia krajiny, rozvoj vidieka i podpora kultúry sa uskutočnili na Slovensku v období budovania tzv. reálneho socializmu. Ako napísal vo svojej eseji Rudolf Chmel, je to historický paradox, ktorý treba nielen pomenovať, ale najmä vysvetliť. K paradoxom našich novodobých dejín patrí skutočnosť, že historicky máme len minimálnu skúsenosť so súkromným majetkom. Chýba nám skúsenosť, ktorú získali naši susedia. Tí mali svoju národnú šľachtu, aristokraciu a bohaté meštianstvo. Družstevné vlastníctvo v poľnohospodárstve bolo po desaťročia svojej existencie vlastne jedinou historickou skúsenosťou obyvateľov slovenského vidieka v narábaní s veľkým majetkom. To sú fakty, ktoré ešte i dnes ovplyvňujú názory hlavne staršej generácie jeho obyvateľov.

Modernizácia obsahu práce roľníka priniesla v tomto období aj zmeny v charaktere práce družstevných roľníkov, t. j. ich nové sociálno-ekonomické postavenie vo výrobných vzťahoch. Moderné poľnohospodárske technológie znamenali koniec roľníckej „univerzálnosti“ a podnietili vznik nových profesií, ktoré si vyžadoval stále viac sofistifikovaný charakter práce v poľnohospodárstve. Znamenalo to rast poľnohospodárskej produkcie aj zmeny v celom spôsobe života a myslení vidieckeho obyvateľstva.

Ak ostaneme pri terminológii P. Bourdieua¹⁴, tak práve v rovine „kultúrneho kapitálu“ dosiahol slovenský vidiek v 70. a 80. rokoch minulého storočia najvýznamnejší posun. Generácia detí bývalých súkromných roľníkov sa stotožnila s dovedy len deklarovanými výhodami veľkovýrobných foriem poľnohospodárskej výroby a spolu so vzdelaním sa stali súčasťou jej hodnotových orientácií. Táto skutočnosť bola pravdepodobne rozhodujúca aj pri formovaní ich predstáv o vývoji slovenského poľnohospodárstva v období po roku 1989. Presunom záujmu

13 Pozri LIPTÁK 1999.

14 Pozri BOURDIEU 1998.

rolníckej rodiny z „ekonomického kapitálu“ na „kultúrny kapitál“ získala najmladšia generácia vzdelanie, ktoré jej v existujúcom sociálnom priestore dávalo osvedčenie o novej kompetencii nielen vo vyštudovanom odbore, ale i v spoločenských vzťahoch.

V tradičnom rodinnom prostredí prevažovali priame osobné kontakty pri prenose kultúrnych informácií v oblasti pracovnej aktivity. Nový obsah práce vo veľkovýrobných podmienkach hospodárenia menil i obsah a spôsob medzigeneračnej transmisie hodnôt agrárnej kultúry. Táto sa obohacovala o nové poznatky vedy a techniky, ktoré mladí ľudia už nemohli dostať od generácie svojich rodičov. Vo veľkovýrobných podmienkach družstevného poľnohospodárstva prestala byť práca s pôdou len tradovaním techník a skúseností overenými predchádzajúcimi generáciami a stala sa dynamickým agrotechnickým procesom, s ktorým sa dokázala dorastajúca generácia vyrovnat' lepšie ako rodičia. To zvýšilo jej prestíž v očiach generácie rodičov a starých rodičov (aj keď sa to nie vždy verejne deklarovalo), ktorí mali možnosť presvedčiť sa o účinnosti moderných technických foriem práce v poľnohospodárstve a sami si už ťažko vedeli návrat k tradičným technikám predstaviť. Táto skutočnosť spolu so stratou majetkovej závislosti od pôdy emancipovala v tom čase generáciu detí vo vzťahu k rodičom. To oslabovalo pôvodné kultúrne tradície, ktorých poslaním bolo pripraviť jednotlivca na život v konkrétnom spoločenstve a urobiť z neho logického pokračovateľa rodičovských profesionálnych záujmov.

Menilo sa tak postavenie jednotlivých aktérov v sociálnom priestore. Na rozdiel od hodnôt spoločenského (participácia na správe obecného spoločenstva) a ekonomického kapitálu (vlastníctvo pôdy, hospodárskych strojov, dobytky), ktoré boli v čase združstevňovania najviac vystavené tlaku spoločenských pomerov, a relatívne najľahšie bolo nimi súdobým politickým elitám manipulovať, predstavovala zmena kultúrneho kapitálu kvalitatívne rozhodujúci a pozitívny prínos pre ďalší vývin spôsobu života slovenského vidieka.

Druhá diskontinuita

Obdobie po roku 1989 bolo ďalším významným predelom v živote slovenského vidieka a tvorí druhú diskontinuitu jeho vývinu v druhej polovici 20. storočia. Na počiatku sa očakávalo, že vývoj na Slovensku nebude pokračovať idealizovaním predsociálneho minulosti, ale racionálnou agrárnou politikou, ktorá dá tomuto výrobnému odvetviu víziu pre 21. storočie. Žiaľ, synergický efekt, ktorý bolo možné dosiahnuť zosúladením záujmov družstevníkov, fyzických osôb, ktoré mali v družstvách majetok vo výške 25 – 30 miliárd korún, a vtedajších, ešte federálnych politikov, sa nepodarilo dosiahnuť.

V rokoch 1990 – 1991 sa uskutočnili rýchle transformačné kroky, čím sa dosiahol zásadný zlom pri prechode od centrálne plánovaného hospodárstva k trhovému. Boli prijaté nové zákony založené na novom pohľade na vlastníctvo – zákony o reštitúciách a mimosúdnych rehabilitáciách, zákony o pôde a navrátení majetku cirkvám. Zákon o malej privatizácii umožnil presun majetku v hodnote niekoľkých desiatok miliárd korún zo štátneho do súkromného vlastníctva. Začiatkom roka 1991 bol schválený zákon o veľkej privatizácii, ktorého realizácia v praxi priniesla rozmach súkromného vlastníctva a vytvorila podmienky na prechod od

štátneho plánovania k trhovému hospodárstvu. Privatizácia však nemala pre vtedajšie politické elity len čisto ekonomický rozmer, stala sa pre nich dôležitou politickou zárukou nezvratnosti nastúpených zmien.¹⁵

Pokus rozbiť poľnohospodárske družstvá zo zákona, blokačný paragraf, ktorý ich vylúčil z malej privatizácie, exekučný zákon, ktorý umožňoval exekvovať základné strojové vybavenie družstiev a plemenné stáda spolu s ideologickým akcentovaním len individuálneho súkromného vlastníctva dávajú za pravdu tým, ktorí tvrdia, že vtedajšia politika sa nezamerala na vyššiu efektívnosť produkcie v poľnohospodárstve, ale na vytvorenie určitej sociálnej základne na našom vidieku.

Tak ako boli „kulaci“ neprijateľní pre ortodoxných predstaviteľov komunistického režimu v 50. rokoch minulého storočia, tak sa stali úspešné poľnohospodárske družstvá nežiadúcim symbolom socializmu pre mnohých predstaviteľov postkomunistického obdobia. Pokusy zamerné na rozbitie družstiev počítali s reštitučným entuziazmom bývalých súkromných roľníkov. Verili, že slovenský roľník sa masovo vráti k individuálnemu hospodáreniu na rodinnej farme. Pri týchto politicko-ideologických kalkuláciách si ich autori neuvedomili dve významné okolnosti:

1. že návrat k hospodáreniu na farmách západoeurópskeho typu nie je v našich podmienkach možný, lebo takýto typ organizácie poľnohospodárskej výroby tu nebol ani v predsocialistickom období. Reštituované výmery poľnohospodárskej pôdy to ekonomicky neumožňovali, nedostatok finančného kapitálu, vysoké úrokové sadzby a legislatívna neschopnosť všetkých ponovembrových vlád vyriešiť otázky vlastníctva pôdneho fondu boli ďalšími limitmi v podnikaní tohto druhu;
2. tak ako volakedy pri združstevňovaní, i teraz sa zanedbal psychologický rozmer tohto procesu. Ľudia, ktorí mohli byť v tomto podnikaní úspešní, často synovia a dcéry bývalých súkromných roľníkov, už dávno svojím vzdelaním, skúsenosťami a ambíciami prerástli dimenzie 10 – 15 ha rodinnej farmy. Práve únik príslušníkov podnikateľsky orientovanej elity z poľnohospodárstva možno považovať za jednu z najväčších strát v súčasnom agrárnom sektore.

Myslím si, že i tu sa poprela už citovaná elementárna skúsenosť ľudských dejín, že politické zmeny sa dajú uskutočniť za niekoľko dní, ekonomické za roky a sociálne za desaťročia. Ťažko si bolo možné predstaviť mieru „reštitučného entuziazmu“, ktorý by masovo vyvolával chuť u obyvateľov slovenského vidieka hospodáriť na rodinných hospodárstvach s výmerami niekoľkých hektárov pôdy. Etnografické výskumy z tohto obdobia už však registrovali sociálnu núdzu, ktorá ich k tomu prinútila. Žiaľ, stalo sa skutočnosťou, že vtedajšie varovania sociológov sa naplnili. Na slovenskom vidieku sa prejavili rôzne formy chudoby, ktorá často prerástla až do dedičnej biedy.¹⁶

Nie všetky politické rozhodnutia v dejinách pôdohospodárstva však mali na jeho vývin také zničujúce dôsledky ako prvá fáza kolektivizácie v 50. rokoch 20. storočia a dekolektivizácia po

15 MIKLOŠ, Ivan. Privatizácia. In BÚTORA, Martin – HUNČÍK, Peter (eds.) *Slovensko. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava : Nadácia Sándora Máraiho, 1995, s. 89.

16 BUCHTA, Stanislav. Transformačné peripetie slovenského poľnohospodárstva a zmeny vidieckej society. In *Slovenský národopis*, 1996, roč. 44, s. 345-350.

politicko-hospodárskych zmenách na jeho konci. Príkladom môže byť urbárska regulácia Márie Terézie ako snaha osvieteného panovníka znížiť súdobé zaostávanie Rakúsko-Uhorska za krajinami západnej Európy.¹⁷

Žiaľ, aj táto, dobovo progresívna forma organizácie hospodárenia na pôde, doplatila na politické rozhodnutia v 20. storočí. Bolo to politické rozhodnutie, keď v roku 1959 urbárske spoločenstva zákonom zrušili, a ich správa prešla do rúk štátu. Prerušená kontinuita fungovania týchto spoločenstiev v období socializmu sa mala obnoviť po roku 1989, keď sa užívacie a vlastnícke práva začali vracat' pôvodným vlastníkom na základe nových právnych predpisov, do ktorých sa však „zabudlo“ vnieť predkupné právo majiteľom a ich dedičom na získavanie vlastníckych podielov. To umožnilo ľuďom mimo pôvodných komunit, ale s dravou „podnikateľskou mentalitou“, skupovať vlastnícke podiely a organizovať hospodárenie spoločenstva účelovo, vo svoj prospech. Je to len jeden z príkladov, ako sa menili vlastnícke práva k poľnohospodárskej a lesnej pôde po roku 1989. Nie náhodou na túto skutočnosť upozornili racionálne mysliaci poslanci Národnej rady SR.¹⁸

Výsledkom transformácie slovenského poľnohospodárstva na konci 20. storočia bola jeho devastácia. Krajina stratila potravinovú sebestačnosť. Je to zlé východisko pre jej potravinovú bezpečnosť v budúcnosti. V období rokov 1990 – 2000 klesla úroveň produkcie o 40 %, evidovali sa tisícky hektárov neosiatych plôch, zdevastovalo sa alebo vyklčovalo okolo 10-tisíc ha sádov a viníc, mnohomiliardové vklady na zúrodnenie pôdy – meliorácie a zavlažovacie zariadenia vybudované v období socializmu – sa nevyužívali a neudržiavali, prudko sa znížili stavy dobytky a parametre úžitkovosti zvierat, rozbila sa vybudovaná šľachtiteľská, semenárska a plemenárska základňa, začal proces degradácie pôdnej úrodnosti. Úmerne tomu klesal i záujem obyvateľov vidieka spájať svoje predstavy o profesionálnom živote s prácou v poľnohospodárstve.

Situácia v tomto sektore národného hospodárstva však nie lepšia ani dnes, dlhé roky po jeho transformácii. Slovenské poľnohospodárske podniky v súčasnosti prepúšťajú svojich zamestnancov. Ako upozorňujú špičkoví odborníci rezortu, nesúvisí to s produktivitou ani rastom pridanej hodnoty, ale so sústavným utlmaním a znižovaním poľnohospodárskej výroby.

Zdá sa, že slovenské poľnohospodárstvo v podmienkach Európskej únie nečaká ani v najbližšej budúcnosti lepšie časy. Únia doteraz podporovala hlavne stredne veľké poľnohospodárske subjekty. Zmenou spoločnej poľnohospodárskej politiky v roku 2014 však prechádza na inú stratégiu – bude podporovať hlavne malé subjekty do veľkosti desať hektárov. Vyhovuje to väčšine európskych štátov. Slovensko spolu s Českom a Veľkou Britániou majú však iný typ agrárneho sektora. Veľkosť poľnohospodárskych podnikov v týchto krajinách sa počíta na stovky hektárov. Zdá sa, že európske dotácie do slovenského poľnohospodárstva budú podobne nevýhodné ako boli tie, ktoré naši politici vyrokovali s Európskou úniou po roku 1989.

17 Pozri REBRO, Karol. Agrárne reformy v habsburskej monarchii od začiatku 18. storočia do roku 1948 s osobitným zreteľom na Slovensko. In *Historické štúdie*, 1968, roč. 13, s. 5-28; LE GOFF, Jacques. *Paměť a dějiny*. Praha : Nakladatelství ARGO, s. 35.

18 FECKO, Martin – HUBA, Mikuláš – MIČOVSKÝ, Ján. Mária Terézia sa v hrobe obracia. In *Sme*, 9. júla 2015. Dostupné na internete: <http://komentare.sme.sk/c/7906231/maria-terezia-sa-v-hrobe-obracia.html> (posledný náhľad 23. 5. 2016)

Čo je však ešte horšie. To, čo bolo v tradičnom „svete roľníka“ na jednom z najvyšších miest jeho hodnotových orientácií – pôda, to sa dnes stáva na základe smerníc Európskej únie tovarom, ktorý môžu skupovať domáci špekulanti i cudzinci; často na iné účely ako je poľnohospodárska produkcia. Pôda a voda zabezpečujú nielen potravinovú bezpečnosť krajiny, ale i jej ekologickú stabilitu. Pochopili to už i veľké štáty – Francúzsko, Veľká Británia i susedné Rakúsko a pripravujú legislatívne opatrenia, ktoré majú zabrániť cezhraničnému obchodovaniu s nimi. A tak otázka pôdohospodára, či slovenské národné záujmy sú v tomto smere menšie ako záujmy uvedených štátov, je aj pre vládu SR a Národnú radu SR veľmi aktuálna.¹⁹

Záver

Vývin slovenského poľnohospodárstva v prvej polovici 20. storočia bol v znamení nízkeho stupňa agrárnej kultúry, vývinu kapitalistických vzťahov a v doznievaní rôznych foriem feudálnych prežitkov. Vtedajšiu situáciu na slovenskom vidieku možno nazvať balansovaním medzi pozostatkami „komunitného“, zachovávajúceho formy spoločného obrábania a užívania obecných pozemkov, urbárskych lesov a pasienkov, spoločného hospodárenia v rozšírených rodinách a postupujúcim dobovým „individualizmom“. Ten však musel byť často v existujúcich hospodársko-sociálnych podmienkach potláčaný v záujme efektívneho chodu rodinného hospodárstva. Tieto okolnosti vniesli do sociálneho vývinu slovenskej dediny špecifické črty, ktoré ešte viac konzervovali jej nízku úroveň agrárnej kultúry i tomu zodpovedajúce sociálne vzťahy. Bol to historický dôsledok marginálneho ekonomického postavenia Slovenska i jeho zaostávania v modernizačnom procese v porovnaní s úrovňou krajín západnej Európy i Čiech. Agrárni ekonómovia a historici odhadli fázový posun agrárnej kultúry Slovenska na konci 19. storočia oproti Čechám na tridsať rokov.²⁰

Družstevná poľnohospodárska veľkovýroba existuje na Slovensku už viac ako päťdesiat rokov a dotýka sa spôsobu života a životného štýlu troch generácií. Ako život ukázal, kultúrne tradície, ktoré už na tomto základe vznikli, je ťažké rušiť politickým rozhodnutím. Tak ako nebolo možné politickým rozhodnutím budovať prosperujúce poľnohospodárske družstevníctvo v 50. rokoch minulého storočia. Obe diskontinuity vývinu slovenského vidieka v druhej polovici 20. storočia ukázali, že ľudia spätí s poľnohospodárstvom neboli pripravení na radikálnu zmenu, ktorú im politici nastražili. V kultúrnej histórii Slovenska znamenali prevrstvenie hodnôt a noriem. Striedanie politických, mocenských i intelektuálnych elít často znamenalo paralelnú existenciu dvoch hodnotových systémov – oficiálnej ideológie a hodnotového sveta konkrétneho spoločenstva. Makrosociálne zmeny však nepôsobia s okamžitou platnosťou. V prechodnom období nastáva konflikt hodnôt. Ten následne vystrieda nová kontinuita, lebo

19 Pozri citované príspevky Jozefa Sedláka v štúdiu SLAVKOVSKÝ, Peter. Súkromní roľníci v globalizovanom svete (úvahy nielen nad publikáciou M. Lapka – M. Gottlieb: *Roľník a krajina*). In *Slovenský národopis*, 2003, roč. 51, s. 86-101 a príspevok *Takto vyzerá slovenské poľnohospodárstvo. Prepúšťa ďalších zamestnancov*. Dostupné na internete: <http://karierainfo.zoznam.sk/cl/1000161/1491393/Takto-vyzera-slovenske-polnohospodarstvo--Prepustaju-dalsich-zamestnancov> (posledný náhľad 23. 5. 2016); SEDLÁK, Jozef. Pôda nie je cezhraničný tovar. In *Pravda*, 31. augusta 2015. Dostupné na internete: <http://spravy.pravda.sk/tlac/366206-poda-nie-je-cezhranicny-tovar/> (posledný náhľad 23. 5. 2016).

20 HOLEC 1991, s. 95.

len ona môže zabezpečiť stabilitu daného sociokultúrneho systému. Pritom si každá generácia z existujúcich hodnôt vyberá len tie, ktoré sú pre ňu aktuálne. Niektoré – Bohuslav Beneš ich nazval „etnografické“ – dosahujú prekvapujúcu stabilitu a nemennosť. Sú formulované ako základné životné pravidlá.²¹ Na druhej strane kultúrne javy, ktoré majú ekonomický či technologický charakter, sú viac náchylné k inováciám. Osobitne, keď sa na ich formovaní podieľali i mimorodinné a mimolokálne skupiny – napr. politické, zamestnanecké či vzdelávacie inštitúcie.

Obe diskontinuity znamenali „rozkolísanie“ hodnotového systému a boli spojené s procesom „zbezvýznamňovania“ celých spoločenských a generačných vrstiev, ktorým zobrali zmysel a význam ich predtým prežitých životov. Takto sa znehodnocovali spoločenské ciele, ku ktorým smerovali ich individuálne životné snaženia. Ekonomické reformy spojené s oboma diskontinuitami často pripravili postihnuté generácie slovenského vidieka aj o celoživotné úspory a majetok. Priniesli preto veľa ľudských sklamaní a tragédií, ktorých dôsledkom bola rezignácia, často prechádzajúca až do spoločenskej apatie. Jednotlivec i celé sociálne skupiny sa ocitli v novom sociálnom priestore, kde sa predchádzajúce hodnoty ukázali ako prekonané, irelevantné, skrátka „bezvýznamné“.²²

Hľadanie novej kontinuity tradícií a s tým spojený vzostup sociálnej signifikantnosti novej generácie poľnohospodárov bude ešte zložitým a dlhotrvajúcim procesom. V oboch prípadoch sa potvrdila platnosť L. Liptákom už citovanej skúsenosti ľudských dejín.

Samostatným problémom je vedecká interpretácia dosahu takých politických rozhodnutí, akými boli kolektivizácia i dekollektivizácia; a to nielen na spôsob života ľudí spojených s poľnohospodárskou prvovýrobou, ale vlastne celej spoločnosti.

Vysvetlenie a pravdivejší obraz v živote slovenského vidieka v druhej polovici 20. storočia podali až vedecké výskumy v 80. rokoch a predovšetkým po roku 1990. V kontexte historicko-politickej reality predchádzajúceho obdobia sa dá pochopiť, že reálne poznanie etnografov dovtedy nezodpovedalo predstavám politických elít, a bolo vlastne v tom čase nepublikovateľné. Každý vedecký pracovník by mal mať možnosť interpretovať predmet svojho záujmu z pozícií svojho hodnotového systému. Ten je predsa výsledkom nielen nadobudnutého vzdelania, ale i poznania, ku ktorému dospel životnou skúsenosťou a z nej vyplývajúcou životnou filozofiou. Sloboda vedeckého bádania a interpretácie získaných poznatkov spočíva práve v tom, že vedec môže bez obmedzení vstúpiť do vedeckého diskurzu z pozícií svojho najlepšieho vnútorného presvedčenia – bez politických, ideologických a iných obmedzení. Päťdesiate roky boli pre vývin vedeckého myslenia v etnografii i muzeológii nešťastné tým, že nedovolili túto slobodu. Ba čo viac, boli horšie, lebo nedovolili vedcovi o sporných témach ani pomlčať. Požadovala sa jasná odpoveď v intenciách veľmi zvlgarizovaných predstáv vtedajších politických elít o marxistickej metodológii v spoločenských vedách.

21 BENEŠ, Bohuslav. Hodnotové interference človek – spoločnosť – ľudová tradícia. In HLÔŠKOVÁ, Hana (ed.) *Tradičná kultúra a generácie*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2000, s. 78; RATICA, Dušan. Úvod. In RATICA, Dušan (ed.) *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 1991.

22 ALIJEVOVÁ, Dilbar. Zbezvýznamňovanie ľudského života ako generačný problém. In *Sociológia*, 1994, roč. 26, č. 3, s. 207-211.

Aj vedecká interpretácia pre slovenský vidiek zložitého obdobia po roku 1989 ukázala, že i vedec je súčasťou nejakého sociálneho prostredia, ktoré podmieňuje jeho vnímanie aj interpretáciu sociálnej skutočnosti. Vlastne neexistuje „objektívny“ vedec. Výber faktov a ich výklad sú založené na jeho svetonázore, teoretických modeloch daného obdobia, vývinu vednej disciplíny, a často sú podmienené názormi dobovo určujúcich sociálnych skupín a osobností. Veľakrát sú konštruované a menia sa tak, ako sa mení reálny svet a vzťahy v ňom. Ved' proces nazerania naň je vždy selektívny a bohatší o každý nový poznatok. Dokonca tomu istému vedcovi predmet jeho záujmu, keď ho vidí s väčším časovým odstupom, sa javí v inom svetle. Jeho poznanie sa zrelosťou a ďalším štúdiom premieňa na skúsenosť.

Každé obdobie vývinu spoločnosti prináša svoje výzvy a limity. Platí to i pre vedné disciplíny, vedecké inštitúcie, ale i osobnosti, ktoré ich profilujú. Tá neopakovateľná konfigurácia individuálnych predpokladov vedcov, stavu ich vedných disciplín, ale i spoločenských podmienok, v ktorých tvorili, určujú ich osobný prínos pri profilácii vývinu vedeckého poznania. Inštitucionálny i personálny obraz vedy je totiž nielen jej výsledkom, ale často aj určovateľom ďalšieho vývoja. Je preto potrebné pripomínať prínos jednotlivých osobností, vedeckých kolektívov, ale i celých inštitúcií do histórie vedy. Ten prínos je nielen neodmysliteľným predpokladom formovania samotného vedného odboru, ale dáva mu i potrebnú historickú kontinuitu. Len tak je možné vydať sa na cestu k historickej objektivite, ako ju definoval filozof a sociológ Adam Schaff: „*Poznanie nadobúda podobu nekonečného procesu, v ktorom sa na základe rôznych prístupov ku skutočnosti, ktoré chápeme z rôznych hľadísk, naše poznanie zdokonaľuje a zbierajú sa dielčie pravdy. Tento proces vedie nielen k jednoduchému hromadeniu poznatkov, teda ku kvantitatívnym zmenám v našom poznaní, ale i ku kvalitatívnej transformácii nášho videnia dejín.*“²³

23 Citované z LE GOFF 2007, s. 125.

Cituj:

SLAVKOVSKÝ, Peter. Slovenský roľník v 20. storočí. In *Forum Historiae*, 2016, roč. 10, č. 1, s. 89-105. ISSN 1337-6861.

...

PhDr. Peter Slavkovský, DrSc., emeritný vedecký pracovník Ústavu etnológie SAV. Predmetom jeho vedeckého záujmu bola tradičná agrárna kultúra a predindustriálne spôsoby dopravy, ich prírodné, historické a hospodársko-sociálne kontexty, zahraniční Slováci a dejiny etnografie. Okrem desiatok vedeckých štúdií a odborných článkov je autorom monografií: *Roľník a jeho práca. Tradície poľnohospodárskej výroby slovenského ľudu* (1989), *Etnograficky atlas Slovenska* (1990, redaktor, spoluautor), *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1., 2.* (1995, vedúci autorského kolektívu), *Tradičná agrárna kultúra Slovenska. Pestovanie poľnohospodárskych plodín – regionálne a technologické aspekty* (1998), *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry* (2000, spoluautor), *Agrárna kultúra Slovenska – premeny v čase* (2002), *Atlas tradičnej kultúry slovenských menšín v strednej a južnej Európe* (2006, spoluautor), *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe* (2009), *Svet roľníka. Agrárna kultúra Slovenska ako predmet etnografického výskumu* (2011), *Slovenská etnografia* (2012), *Slovenský roľník – pramene k štúdiu spôsobu života* (2013), *S nošou za industrializáciou krajiny. Tradičné podoby dopravy na slovenskom vidieku* (2014). Kontakt: slavkovsky@radiolan.sk

